

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA JADIDCHILAR HARAKATI

Axunov Rustam Narimbayevich

O'zbekiston Qurolli Kuchlari akademiyasi o'qituvchisi

Annotatsiya: *XIX asr oxiri XX asr boshlarida Rossiya mustamlakasi hisoblangan O'rta Osiyo xalqlari orasida boshlangan milliy, madaniy-ma'rifiy tiklanish - jadidchilik harakati sifatida namoyon bo'ldi. Turkiston jadidlari xalqni qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariat tamoyillarini isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish va milliy muxtoriyatga erishish g'oyasini ilgari suradilar. Jadidlar milliy birlik, ma'naviy-ma'rifiy isloxotlar bilan jamiyatni yangilash, yuksaltirish yo'llarini izlaganlar. Ushbu maqolada yuqorida muallif tomonidan qayd etilgan fikrlar haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *jadid, ma'rifat, usuli jadid, milliy ko'tarilish, matbuot, muxtoriyat, milliy g'oya, "Behbudiya", "To'ron", "Munozora".*

Аннотация: *Конец XIX века ознаменовался национальным, культурно-просветительским возрождением - Джадидистским движением, начавшимся у народов Средней Азии в начале XX века. Туркестанские джадиды выдвигают идею освобождения народа от отсталости и религиозных предрассудков, реформирования шариатских принципов, распространения просвещения среди народа и достижения национальной автономии. Джадиды искали пути обновления, возвышения общества путем национального единства, духовно-просветительских реформ. В этой статье рассматриваются моменты, упомянутые автором выше.*

Ключевые слова: *Джадид, просвещение, метод Джадид, национальный подъем, пресса, автономия, национальная идея, "Бехбудия", "Торон", "дебаты".*

Annotation: *The end of the XIX century was marked by a national, cultural and educational revival - the Jadidist movement, which began among the peoples of Central Asia at the beginning of the XX century. The Turkestan Jadids put forward the idea of liberating the people from backwardness and religious prejudices, reforming Sharia principles, spreading education among the people and achieving national autonomy. The Jadids were looking for ways to renew, elevate society through national unity, and spiritual and educational reforms. This article discusses the points mentioned by the author above.*

Keywords: *Jadid, enlightenment, Jadid method, national rise, press, autonomy, national idea, "Behbudiya", "Toron", "debate".*

Mustaqillik sharofati bilan tarixga, ma'naviy qadriyatlarga, o'tmish mutafakkir va xalqimizning boy ma'naviy-madaniy merosiga munosabat o'zgardi. Tarix sahifalaridan o'chirib tashlangan qancha-qancha allomalarning nomlari tiklanmoqda va abadiylashtirilmoqda. Jadidchilik harakatini bunga misol sifatida ko'rsatish mumkin.

Jadidchilik yirik va yaxlit ijtimoiy-tarixiy hodisa sifatida Kavkaz, Rossiya, Turkiya va O'rta Osiyo musulmonlari orasida keng tarqaldi. U ijtimoiy-siyosiy sohalarida jahon sivilizatsiyasi qo'lga kiritgan yutuqlardan xalqni bahramand bo'lishga chaqirdi, feodal va milliy

cheklanishlar, ma'naviy tanazzullar sababini ochiq-oydin xalqqa tushuntirishga harakat qildi. Shu bois, jadidlarning boy merosini har tomonlama xolisona o'rganish dolzarb masalalardan biridir. Zero, yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Vatanimiz ozodligi va xalqimiz baxt-saodati yo'lida jonini fido qilgan jadidlarning ilmiy-ma'rifiy, adabiy-badiiy merosi biz uchun bugun ham beqiyos ahamiyatga ega"

Jadidchilik harakati qoloqlik va jaholat, o'lka aholisining ayanchli ahvoli, Turkistonning Yevropa va jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib ketishi, islom va shariatning oyoq osti qilinishi va bunday og'ir hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish uchun o'z zamonasining ilg'or ziyoli qatlamlari qarashlarida vujudga keldi. Jaholat uyqusidan uyg'onish, tarixiy zaruratga aylangan edi. Boshqacha qilib aytganda, jadidchilik harakati ijtimoiy rivojlantirishning, tarixiy taraqqiyotning talab va ehtiyojlariga javob sifatida maydonga kelgan ulkan ijtimoiy - siyosiy harakat edi. O'lkada millatning dard-alamlarini, butun ayanchli, mudhish, fojiali og'ir qismatini o'z qalbi va vujudidan o'tkazib, o'zining butun borlig'ini, aql-zakovatini, ongini, hayotini erk, ozodlik, taraqqiyot uchun safarbar etgan ziyolilarning butun bir yangi avlodi shakllana boshladi. Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari (davr voqealiklaridan kelib chiqib, ba'zan o'zgarib turgan bo'lsa-da) quyidagilar edi: Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitusion monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo'shin tuzish.

Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo'nalishda ko'rinadi.

- yangi usul maktablarini ochish, ko'paytirish orqali;
- turli ma'rifiy jamiyatlar ochish orqali;
- umidli iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish orqali.

Bog'chasaroyda dastlabki jadid maktabini ochgan Ismoil Gaspirinskiy Turkiston general-gubernatori N.O.Rozenbaxga o'lka musulmon maktablarini ham isloh qilishga doir loyihasini yuboradi. Rad javobini olgach, 1893-yil Turkistonga o'zi keladi, Buxoro, Samarqand, Toshkentda bo'lib, taraqqiyparvar ziyolilar bilan uchrashuvlar o'tkazadi. Buxoroda amir Abdulaxadni jadid maktabi ochishga ko'ndiradi. Bu maktabga "Muzaffariya" nomi beriladi.

Shunday qilib, jadidlar uchun yangi maktablar ochish, maktablar uchun darsliklar yaratish jarayoni boshlandi. "Usuli jadid" maktablarida diniy fanlar va arab tili bilan bir qatorda tibbiyot, hikmat, kimyo, tabobat, nujum, handasa fanlari, rus, fors tillari - jami 17 tagacha fan o'rganilishi shart ekanligi ilgari surildi.

Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1929) - O'rta Osiyo jadidchilik harakatining yo'l boshchisi. XX asr o'zbek milliy matbuoti va yangi usuldagi maktab asoschisi, milliy teatr tashkilotchilaridan biri, adib va shoir edi. U Toshkentda 1901yilda usuli jadid maktabini ochgan va shu maktablar uchun maxsus o'quv dasturlari tuzgan. Uning "Adibi avval" (1907), "Adib us-soniy" (1907), "Usuli hisob", "Tarixi qavm turk", "Tajvid" (1911), "Havoyiji diniya", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islomiya" (1912), "Er yuzi" (1916-1917), to'rt qismdan iborat "O'zbekcha til saboqlari" (Shorasul Zunnun va Qayum Ramazon bilan birga) darsliklari shular jumlasidandir.

Jadidchilik harakatning yana bir yirik vakili - Maxmudxo‘ja Behbudiy(1875- 1919). Uning tashabbusi bilan Samarqanda yangi usul maktablari ochildi. Adib bu maktablar uchun 1904-1909-yillarda “Risolai asbobi savod”, “Risolai jug‘rofiyai umroniy”, “Risolai jug‘rofiyai Rusiy”, “Kitobat ul-atfol”, “Amaliyoti islom”, “Muxtasar tarixi islom” kabi darslik va o‘quv qo‘llanmalar yozadi.

Abdulla Avloniy (1878-1934) ham jadidchilik harakatining faol ishtirokchilaridan biri bo‘lib tanildi. U o‘zining zamondosh jadidlari, izdoshlari kabi yangi usul maktablari ochib, ularga o‘zi mudarrislik qildi va darsliklar yozdi. Uning “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Turkiy Guliston yoxud axloq”, “Maktab gulistoni” singari darslik, “Adabiyot yoxud milliy she‘rlar” to‘plamlari, ayniqsa, yuqori sinf o‘quvchilariga darslik sifatida yozilgan «Turkiy guliston yoxud axloq» asari (1913-yil) mashxur bo‘ldi.

Jadidchilik harakatining Buxorodagi yirik vakillaridan biri - Abdurauf Fitrat (1886-1938). U 1909-yilda Istanbulda nashr etilgan “Munozara” asarida Buxoro amirligi idorasiga ma‘lum islohot - o‘zgarish kiritish g‘oyasi va “Usuli jadid” deb nomlangan yangi maorif tizimining asoslarini ilgari surdi. Fitrat butun vujudi, otash va jo‘shqin yuragi bilan, ijodi va faoliyati bilan mamlakat yoshlarini rivojlangan yangi dunyo tomon safarbar etadi.

Fitratning “Hind sayyohining qissasi” asari ham 1912-yilda Istanbulda nashr etilgan bo‘lib, bunda Buxoro amirligiga ma‘lum darajada o‘z e‘tiroz nomasini bayon etadi. Bir zamonlar ilm va din quvvati bo‘lgan Buxoro, nega tanazzulga yuz tutdi? Har kuni bir Abu Ali Ibn Sino, Farobiy va boshqalarni jahonga hadya etgan yurt nima sababdan bunchalar abgor holga tushib qoldi? Bu qorong‘u zulmatdan qutulish yo‘li bormi? - deya savollar berar ekan, javob sifatida ma‘rifatni ko‘rsatadi.

Xorazm xonligida ham tatar ziyolilari Tavfiq Bikkulin, Yusuf Axmedovlar yordami bilan dastlab xon va uning amaldorlari farzandlariga mo‘ljallangan bo‘lsada, jadid maktablari ochildi. Tez orada ularning soni 8 taga yetdi. 1906-1907 o‘quv yilida Urganchda qizlar uchun ham maktab ochildi.

Biz yuqorida milliy uyg‘onish harakati namoyandalarining yangi usul maktablar ochib, uni uslubiy jixatdan taminlashga harakat qilganliklarni o‘rgandik. Ammo, jadid namoyondalari bu bilan cheklanib qolmasdan, keng xalq ommasini uchun kutubxonalar ham barpo etganlar.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, jadid bobolarimiz moddiy qiyinchiliklar, g‘oyaviy siyosiy tazyiqlarga qaramay millatning ma‘naviy yuksalishi uchun imkoniyatlar yaratishga harakat qildilar. Tarixning murakkab, mas‘uliyatli burilish davrida millatning ongini yuksaltirish, milliy iftixor tuyg‘usini kuchaytirish birinchi darajali vazifalardan ekanligini anglab yetganliklari uchun ham bu boradagi barcha ishlarni o‘z zimmalariga oldilar. Jadidlar musulmon dunyosining bir qismi bo‘lgan, ayni paytda, jahon tarixida o‘zini nodir mustaqil hodisa sifatida namoyon etadigan Turkiston XX asr ochib bergan murakkab va ziddiyatlarga to‘la istiqbolda o‘zining munosib falsafiy mulohazalarni o‘rnini topishiga qa‘tiy ishonganlar.

Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va zirotchilik sohalarini zamonaviy bilimdon mutaxassisleri, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va Vatanni mustaqil ko‘rishni orzu qildilar va shu yo‘lda fidoiyilarcha kurashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo‘nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog‘ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish; turli ma‘rifiy jamiyatlar va teatr guruhlari tuzish; gazeta va jurnallar chop qilish; xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish

bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish. Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Prezident Shavkat Mirziyoyev shahidlar xotirasi xiyoboni tashrifidagi suhbatdan Gazeta.uz

2. Karimov I.A. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. «Turkiston gazetasi» muxbirining savollariga javoblar. -T.: O'zbekiston, 1998.

3. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston CHor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. -T.: SHarq, 2000

4. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. -T.: SHarq, 2000.

5. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. Davriy to'plam. №1. -T.: Universitet. -1999.

6. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. - T.: Ma'naviyat, 2002. A'zamxo'jaev S. Turkiston muxtoriyati. Milliy - demokratik davlatchilik qurilishi tajribasi. - T.: Ma'naviyat, 2000.

7. Xolboev S. Milliy universitetning tarixiy ildizlari va tashkil topishi [Jadidlarning milliy universitetga asos solganligi haqida monografiya] -T.: «Sharq», 2003.

Internet manbalari

<https://ziyonet.uz/>

<http://www.wsrjournal.com/index.php/wsrj/2658/901>

<https://www.bukhari.uz/?p=22991&lang=oz>